

مقایسه و نگاهی گذرا بر مفاهیم وطن در ادبیات مشروطه با تکیه بر آثار سید اشرف الدین گیلانی و ادبیات دفاع مقدس قیصر امین پور

ماندانا علیمی (نویسنده مسوول)^۱

استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد آزادشهر، دانشگاه آزاد اسلامی، آزادشهر، ایران

مسعود پاکدل

استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد رامهرمز، دانشگاه آزاد اسلامی، رامهرمز، ایران.

تاریخ دریافت: ۹۹/۱۲/۲۵ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱/۱۵

چکیده:

وطن در ادبیات مشروطه دارای مفاهیم متعددی است. همه شاعران این دوره در شعر خود بر وطن پرستی، مبارزه با استبداد و استعمار، آبادانی سرزمین خود، نگاه نوستالوژیک به ایران قبل از اسلام تأکید دارند. مفهوم وطن اسلامی هم در شعر بعضی از شاعران دیده می شود در ادبیات دفاع مقدس وطن اقلیمی، وطن انسانی، وطن اسلامی و وطن دوستی در بیشتر سروده های شاعران این دوره بخصوص قیصر امین پور دیده می شود. برای روش تحقیق این پژوهش در ابتدا به منابعی که در مورد وطن بود، مراجعه کردیم. در زمینه وطن برای شناخت دقیق مفهوم وطن هم در ادبیات کلاسیک و هم در عصر حاضر مورد بررسی قرار گرفت. در این میان چون وطن جزو مقوله های اجتماعی نیز محسوب می شوند،

در مورد جامعه‌شناسی ادبیات و بخصوص جامعه‌شناسی ادبیات فارسی به طور جداگانه مطالعه شد. از سویی دیگر ادبیات مشروطه و دفاع مقدس ارتباط تنگاتنگی با کنش‌ها، واکنش‌ها، رویدادها و تغییرات عصر خود دارند و برآمده از دوره‌ای تاریخی هستند. از این رو برای شناخت بهتر این دو ادبیات، به مطالعه انقلاب مشروطه و انقلاب اسلامی و چرایی اتفاق و چگونگی فرایند آن‌ها پردازیم.

کلیدواژه‌ها: وطن، ادبیات مشروطه، سیداشرف‌الدین گیلانی، ادبیات دفاع مقدس، قیصرامین پور.

مقدمه:

ملت‌ها بر اساس ویژگی‌های فکری، فرهنگی، تاریخی، جغرافیایی و... زندگی را تجربه می‌کنند. نوع برخورد با پرسش‌های زمانه و رفع نیازها، شخصیت و فرهنگ ملت‌ها را از یکدیگر متمایز می‌کند. آشنایی با ملل مختلف، باعث تغییر در فرهنگ، اندیشه، جهان‌بینی و نهایتاً زندگی آنان می‌شود. نوع تأثیرپذیری، وابسته به ویژگی‌های درون فرهنگی یک ملت دارد. مفاهیم وطن برای قرن‌های متمادی با مفهوم استبداد و وطن اقلیمی درآمیخته بود. برای بسیاری از ملل شرق، آزادی سیاسی و اجتماعی آبادانی اجتماعی و فرهنگی وطن مفهومی کاملاً بیگانه به شمار می‌رفت. بر اثر آشنایی ایرانیان با تحولات مغرب زمین پس از رنسانس، مفهوم ملیت و ناسیونالیسم در بین ایرانیان رایج شد. ایرانیان برای اولین بار با مفاهیمی چون اهمیت وطن‌پرستی با معیارهای غربی را درک کردند. همین مسئله به تدریج ساختار جایگاه نهادهای تصمیم‌گیری و تأثیرگذار و سنت‌های پیشین را متزلزل کرد. به همین دلیل شعر و ادبیات در این دوره، ادبیاتی انتقادی و اعتراضی نسبت به استبداد و استعمار و عامل وحدت و انسجام مبارزات مردمی است.

در شعر دفاع مقدس به تأثیر از خیزش مردمی و انقلاب اسلامی در مفهوم وطن، تغییراتی ایجاد شد. کارکرد ملی‌گرایانه و درون‌مرزی کم‌رنگ شد و مفهوم جهان‌وطنی اسلامی جایگاهی خاص یافت. در این نگاه شاعران به جای سرنوشت مشترک در درون مرزها به سرنوشت و اهداف در جامعه جهانی می‌پردازند که در شعر دینی و انسان‌دوستانه دفاع مقدس تأثیر آشکاری گذاشته است.

پیشینه تحقیق

تابه حال بررسی تطبیقی درباره مفهوم وطن و آزادی در ادبیات این دو دوره با تکیه بر شعر شاعران مطرح و شناخته شده ادبیات دفاع مقدس انجام نشده است، لازم به ذکر است نویسنده مسوول

این مقاله ماندانا علمیمی کتابی « با عنوان بررسی تطبیقی مفهوم آزادی و وطن در ادبیات مشروطه و ادبیات دفاع مقدس » با همکاری خانم نسرین رجبی تنظیم کرده است. اما به طور جداگانه، در قالب بخش هایی از کتاب های مربوط به ادبیات این دو دوره و یا مقاله و پایان نامه مفهوم وطن مورد بررسی قرار گرفته است. که به مهم ترین آنها اشاره می شود:

- آراین پور، یحیی (۱۳۵۷)، از صبا تا نیما، جلد یک و دو، چاپ پنجم، تهران: کتاب های جیبی فرانکلین.

این کتاب یکی از کتاب های مهم و معتبر در زمینه آشنایی با شاعران و فضای اجتماعی سال- های میانی حکومت قاجار- که آشنایی ایرانیان با فرهنگ جدید غربی فراهم می شود- تا آغاز سرایش شعر نو است.

- آقاجانی، محسن (۱۳۹۰)، مفهوم وطن در شعر دفاع مقدس، پایان نامه، دانشگاه اصفهان. در این پایان نامه، مفهوم وطن در شعر تعدادی از شاعران دفاع مقدس مورد بررسی قرار گرفته است اما از آثار هیچ یک از شاعران برجسته این حوزه جز سلمان هراتی استفاده نشده است. در این پایان نامه اشاره می شود که وطن هم در مفهومی که در گذشته کاربرد داشته است و هم مفهومی که امروزه رواج یافته است در شعر دوره دفاع مقدس دیده می شود.

- احمدی، امین (۱۳۸۹)، مفهوم وطن در شعر شاعران مشروطه و معاصر (قبل از انقلاب اسلامی)، پایان نامه، دانشگاه علامه طباطبایی.

در این مقاله به تفاوت های بنیادین مفهوم وطن در شعر دو دوره مشروطه و شعر معاصر قبل از انقلاب پرداخته شده است و سپس این دو دوره با یکدیگر مقایسه شده است. نزدیکی اجتماعی و فرهنگی و ریشه داشتن ادبیات معاصر قبل از انقلاب در ادبیات مشروطه، شباهت های فراوانی میان این دو دوره ایجاد می کند که یکی از این شباهت ها برداشت نزدیک از مفهوم وطن در این دو دوره است.

- اکبری بیرق (۱۳۷۹)، مبانی فکری ادبیات مشروطه، تهران: انتشارات پایا.

در این کتاب، نویسنده با توجه به مؤلفه های اجتماعی و سیاسی و فرهنگی، مبانی اندیشه های ادبیات مشروطه را مورد بررسی دقیق قرار می دهد و تفاوت های فرهنگی و اجتماعی دوره قبل از مشروطه و دوران مشروطه و دلایل ایجاد فضا برای انقلاب مشروطه را شرح می دهد. در این کتاب مسائل اجتماعی، سیاسی و فرهنگی در رابطه تنگاتنگ با ادبیات توضیح داده می شود.

- ایزدپناه، حمید (۱۳۸۰)، شاعران در اندوه ایران، تهران: توس.

این مجموعه که برحسب تاریخ سراینندگان شعر فارسی تدوین شده متضمن معرفی اجمالی برخی شاعران ادبیات مشروطه و یادکردی از دغدغه‌های ذهنی آنان است که عمدتاً برگرفته از حوادث هولناک زمانه شاعر و پاره‌ای از مسائل اجتماعی بوده که به نوعی اندوه شاعر را در پی داشته است. نگارنده تلاش کرده است، غم و اندوهی که در سروده‌های شاعران درباره ایران بازتاب یافته، با نمونه‌هایی از شعر آنان، نشان دهد.

- ترابی، علی‌اکبر (۱۳۷۶)، جامعه‌شناسی ادبیات فارسی، جلد یک، تبریز: نشر فروغ آزادی.

در این کتاب، نویسنده ابتدا تعریف‌های گوناگونی از مؤلفه‌های اجتماعی می‌دهد و سپس زمینه حضور هر یک از این مؤلفه‌ها را در ادبیات فارسی با ذکر نمونه‌هایی نشان می‌دهد.

- سنگری، محمدرضا (۱۳۹۰)، ادبیات دفاع مقدس: مباحث نظری و شناخت اجمالی گونه‌های ادبی، تهران: صریر. کتاب پیش رو به تاریخ ادبیات دفاع مقدس که بخش مهمی از ادبیات کشورمان محسوب می‌شود، می‌پردازد و محمدرضا سنگری شما را با انواع گونه‌های ادبی دفاع مقدس و بسیاری از هنرمندان این حوزه آشنا می‌کند. هنرمندانی که تا به امروز در این حوزه فعالیت داشته‌اند و نام‌هایی آشنا محسوب می‌شوند که از میان آن‌ها می‌توان به ابراهیم حاتمی‌کیا، سید مهدی شجاعی، محمدرضا عبدالملکیان و... اشاره کرد. در بخشی از کتاب ادبیات دفاع مقدس (مباحث نظری و شناخت اجمالی گونه‌های ادبی) می‌خوانیم:

جنگ هشت ساله‌ی عراق با ایران و پیامدهای آن زمینه‌ی نگارش هزاران اثر شده است که در این آثار نویسندگان به موضوعاتی چون تاریخ عملیات‌ها، گزارش رخدادهای جغرافیای جنگ، بازتاب‌های جهانی، سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی جنگ، نقش مردم، رسانه‌ها، فرماندهان، رزمندگان و سیاستمداران در طول جنگ و همه‌ی مسائل درون و بیرون آن پرداخته‌اند.

در این میان آثاری نیز نگاشته شد که به آن‌ها ادبیات دفاع مقدس می‌گویند. این عنوان به مجموعه آثاری گفته می‌شود که ارزش‌ها، رخدادهای، ابعاد و جلوه‌های هشت‌سال دفاع مقدس و بازتاب و حوادث پیوسته به این هشت سال را با زبانی هنرمندانه (ادیبانه) بیان کرده‌اند. براساس این تعریف ادبیات دفاع مقدس دو دوره دارد:

۱. دوره‌ی نخست شامل همه‌ی آثار ادبی است که در طول هشت سال دفاع مقدس آفریده شده است. این آثار منظوم و منثور به لحاظ ساختار، درون مایه و مقاطع دفاع هشت ساله، قابل تقسیم‌بندی است.
 ۲. دوره‌ی دوم به آثاری اطلاق می‌شود که پس از پایان جنگ تا به امروز آفریده می‌شوند.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۸۹) تلقی قدما از وطن، مجله بخارا، شماره ۷۵، صص ۴۵-۱۵.

این مقاله یکی از مهم‌ترین و معتبرترین مقالات زبان فارسی است که در مورد مفهوم وطن در ادبیات کلاسیک نوشته شده است. دکتر شفیعی کدکنی با دقت زیاد مفاهیم مختلف وطن در نزد قدما را با ذکر مثال‌هایی شرح می‌دهد.

- عبدالعلی پور، شعله، فاطمه مدرسی (۱۳۸۵)، مهر وطن در شعر پویندگان پارسی‌گوی از آغاز تا مشروطیت، مجله دانشگاه علامه طباطبایی، پاییز، شماره ۱۱، صص ۷۷-۱۰۴.

در این مقاله، نویسندگان به سراغ شاعران متعددی رفته‌اند و با توجه به تقسیم‌بندی معنایی مفهوم وطن، برای هر یک از این مفاهیم از شعر شاعران متعددی شاهد مثال آورده‌اند.

مبانی فکری ادبیات مشروطه

ادبیات هر ملتی را می‌توان آینه تمام‌نمای فرهنگ، اجتماع، اخلاق، سیاست، اقتصاد و حتی آمال و آرزوهای تک تک افراد آن دانست؛ بنابراین هر تحولی در گستره ادبیات، مربوط به تغییراتی است که در جامعه رخ می‌دهد. «تا جهان‌شناسی، انسان‌شناسی و خودشناسی ملتی متحول نشود، محال است که تحرک و دگرگونی محسوسی در ادبیاتش پدیدار شود» (اکبری، ۱۳۷۹: ۵۹).

دوره مشروطه یکی از مراحل خاص تاریخی در ایران است که تبدیل به بخش مقسم تاریخ این سرزمین شده است. ایران قبل از مشروطه و ایران بعد از مشروطه تفاوت‌های مهمی چه در جهان‌بینی اجتماعی و فردی و چه در تعامل قدرت سیاسی و فرهنگی با هیئت حاکمه دارند. این تفاوت با توجه به تعاریف بالا به ادبیات نیز رسیده است. «مرحله تحولی که شعر و ادب عصر بیداری پشت سر گذاشت، در همه دوره‌های تاریخ ادبیات فارسی بی‌سابقه بود. پیش از آن تغییراتی در همه شئون فرهنگی و اجتماعی روی داده بود. مردم به پاره‌ای آزادی‌ها دست یافته بودند، سواد و دانش اجتماعی عمومیت یافته و مردم حقوق سیاسی و اجتماعی خود را درک کرده بودند. این اصل هم برای اکثریت مردم و هم برای حاکمیت سیاسی جامعه پذیرفته شده بود که لازم است مردم بر سرنوشت خود حاکم باشند؛ از

این پس همه چیز به نوعی با جامعه و مردم ارتباط پیدا می‌کرد. بنابراین ادبیات هم مثل دیگر مظاهر اندیشه و فرهنگ به مردم روی آورد و انعکاس ارزش‌های اجتماعی را وجهه همت قرار داد. روی این اصل از شعر و ادب این دوره دیگر نه به عنوان پدیده‌ای تجملی و منحصر به گروه‌های بالایی حاکم و افراد محدود، بلکه همچون امری مردمی و متعلق به گروه‌های وسیع جامعه باید سخن گفت که به جای ارتباط مستقیم با دربار و گروه‌های بالایی اجتماع، از طریق مطبوعات متعدد و رنگارنگ با محتوای سیاسی و انقلابی مورد علاقه همگان، مخاطبان خود را در گوشه و کنار شهرستان‌ها و حتی روستاهای کشور پیدا کرد» (یاحقی، ۱۳۹۳: ۱۳۴).

ویژگی‌های ادبیات دفاع مقدس

شعر دفاع مقدس، زیرمجموعه شعر انقلاب است. شعر بعد از انقلاب را باید به سه دسته تقسیم کرد. دسته اول شعرهایی است که در ادامه ادبیات قبل از انقلاب است. درونمایه این اشعار از مبانی و مضامین انقلاب تأثیر نپذیرفتند و شاعران با همان دیدگاه پیشین به سرودن شعر پرداختند. دسته دوم آن اشعاری است که شاعران‌شان به شعر متعهد پایبند بودند؛ اما به اصول انقلاب اسلامی توجه نداشتند. بیشتر شاعران مبارز سال‌های قبل از انقلاب که در طیف چپ قرار داشتند و شاعرانی که به مبانی دینی انقلاب پایبند نبودند، در زمره این شاعران قرار دارند. شعرهای شاعران این گروه چه در قبل و چه در بعد از انقلاب در زمره شعرهای اعتراض قرار می‌گیرد. بیشتر این شاعران در قالب‌های نیمایی شعر سروده‌اند. دسته سوم شعرهایی است که در حال و هوای انقلاب سروده شده است. انقلاب اسلامی ایران در بهمن پنجاه و هفت بنیان‌های فکری، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی جامعه را دستخوش تغییری شگرف کرد. بسیاری از شاعران جوان، که تا قبل از انقلاب دور از عالم شاعری می‌زیستند و یا چندان پرآوازه نبودند، با احساس مسئولیت اخلاقی و دینی که انقلاب بر دوش جوانان گذاشته بود، پا به این عرصه نهادند و مفاهیم تازه و مضامین نو را وارد شعر کردند.

در تعریف ادبیات دفاع مقدس گفته‌اند: «ادبیات دفاع مقدس به مجموعه نوشته‌ها و سروده‌هایی گفته می‌شود که درون‌مایه و موضوع آنها، به مسائل هشت سال دفاع مقدس و پیامدها و تبعات آن بازگردد» (سنگری، ۱۳۸۰، ج ۳: ۱۵). در تعریفی دیگر: «شعر دفاع مقدس، آثار منظوم هنگام نبرد و بعد از نبرد و زمان صلح می‌باشد. بعد از اقبال به قطعنامه (۵۹۸) از سوی ایران، شاعران نکته‌گوی ایرانی به

سرشت سیاسی جنگ نگریستند و سروده‌هایی که از این زمان به بعد با شاخصه‌های تشویق و تکریم دوست و تحقیر و تهدید دشمن و نیز انتقاد از خودی و دیگران می‌پرداختند، به شعر دفاع مقدس موسوم گردید» (همان). با این تعریف ادبیات دفاع مقدس شامل مجموع اشعار هشت سال جنگ و شعر پس از جنگ می‌شود. «در نگاهی وسیع‌تر می‌توان طیفی گسترده‌تر و جغرافیایی فراخ‌تر برای این عنوان تصور کرد. موضوعات زیر در این حوزه قرار دارد:

۱) سروده‌ها و نوشته‌هایی که به ایستادگی در مقابل کشش‌های سقوط‌آفرین روحی و معنوی دعوت می‌کند.

۲) سروده‌ها و نوشته‌هایی که ما را به دفاع در مقابل ستم و بیداد ستمگران برمی‌انگیزانند یا تصویری از بیداد زمان برای هوشیاری و بیداری ترسیم می‌کنند.

۳) سروده‌ها و نوشته‌هایی که با تکیه بر اندیشه و آرمان دینی، تصویری از بیدادها و جنایات جهانی را ترسیم می‌کنند.

۴) سروده‌ها و نوشته‌هایی که به هشت سال جنگ تحمیلی و تبعات آن (بازگشت آزادگان، بازگشت پیکر پاک مفقودالانرها، موضوع شهادت، بسیج و بسیجی‌ها، دلواپسی کم‌رنگ شدن ارزش‌های به یادگار مانده از شهیدان، رزمندگان و...) اختصاص دارد» (همان: ۱۷-۱۶).

شعر دفاع مقدس با آن‌که از شعر انقلاب ریشه گرفته است، اما از نظر کیفی و کمی تفاوت آشکاری با آن دارد. تفاوت این دو جریان شعری را این‌گونه می‌توان برشمرد: «۱. قوت شعرهای [دفاع مقدس] نسبت به شعر انقلاب ۲. وسعت دایره شاعران [در ادبیات دفاع مقدس] ۳. پیدایش نوعی تازه و بی‌سابقه از شعر [در ادبیات دفاع مقدس] ۴. تنوع مضامین [در ادبیات دفاع مقدس]» (کاظمی، ۱۳۹۰: ۲۳-۵).

به دلیل عوامل مهمی چون ایمان و اعتقادات مردمی، شعر دفاع مقدس همراه با تعهد و مسئولیت خاصی گشته و از تنوع مضامین برخوردار است. «این نوع از شعر را، می‌توان شعر درد و دلاوری خواند. شعر دفاع مقدس به دلیل آنکه با مسائل دینی و اعتقادی توأم می‌شود، همواره در اذهان مردم زنده و جاری خواهد بود و در طول تاریخ شعر فارسی از آغاز تا امروز بر پیشانی ادبیات مردم ایران خواهد درخشید» (بصیری، ۱۳۸۸: ۴۷).

۱- مفهوم وطن در ادبیات مشروطه

اندیشه وطن‌خواهی جریانی بود که ذهن تمام شاعران این دوره را به خود جلب کرده بود. یکی با زبان ساده، دیگری با زبان عاشقانه و بعضی هم با زبان حماسه. برای درک دقیق و درست از مفاهیم وطن و نگرش شاعران عصر مشروطه به آن، به تحلیل این مفهوم در شعر شاعران منتخب می‌پردازیم.

۱-۲ مفهوم وطن در شعر اشرف‌الدین گیلانی

سید اشرف‌الدین گیلانی، اشعارش بیشتر در مورد مسائل مملکت و موضوعات روز می‌باشد. این اشعار اگر چه از نظر بیان احساس و عاطفه و هنر شعری به پای اشعار کسانی چون بهار و عارف نمی‌رسد، اما با زبانی ساده و بی‌پیرایه، حس وطن‌دوستی خود را به خوبی بیان کرده است. سروده‌های وطنی او به جهت باورهای مذهبی به افراط کشیده نمی‌شود. اشعار وطنی او عموماً لحن مردمی و عامیانه دارد.

۱-۲-۱ وطن ایرانی-اسلامی

اشرف‌الدین گیلانی را می‌توان از مشروطه‌خواهان اسلام‌گرا دانست. از این نظر او هم به وطن ایرانی توجه دارد و هم وطن اسلامی و برای او این دو جدا از هم نیستند. در شعر او فکر حماسی و ملی، فخر به گذشته و بیان افتخارات گذشته ایران مایه غرورش می‌شود. وطن‌خواهی و ایران‌دوستی او با تجددطلبی نیز همراه است اما به هیچ وجه آن را در تعارض با اسلام نمی‌داند و در شعری به عنوان «ادیات» می‌گوید: «چار حرف است فقط در همه جا صحبت ما/ علم ما صنعت ما دولت ما ملت ما» (گیلانی، ۱۳۹۲: ۲۵۶).

اشرف‌الدین بر آن است که ملت می‌تواند با اتکا به گذشته شکوهمند خود، در برابر توطئه‌های استبداد و استعمار ایستادگی کند و سرزمین اجدادی خویش را به سوی پیشرفت و تمدن سوق دهد. او همه جا با غرور از اساطیر ایران نام می‌برد و در سروده‌هایش گاهی اسطوره‌های ملی همراه با اسطوره‌های مذهبی به کار می‌روند:

«یک سلسله مبهوت که ایمان به کجا رفت/ اسلام چه شد حرمت قرآن به کجا رفت/ قرآن مقدس ز خراسان به کجا رفت/ مردان تهمتن، ایران به کجا رفت/ ای وای چرا شد علم کاوه نگون سار...» (همان: ۷۴).

در واقع دین و مذهب اولین دریچه‌ای است که اشرف‌الدین از آن به سایر موضوعات اجتماعی و سیاسی می‌نگرد. در نظر او دینداری یعنی دوستداری وطن و گاهی تفکرات دینی مذهبی را با مسائل

وطنی تلفیق می‌کند. البته به همان نسبت در ایران دوستی و وطن‌خواهی هم صادق و ملایم است و افراط نمی‌کند. او حفظ ایران را مساوی حفظ اسلام می‌داند. از نمونه‌های این‌گونه سروده‌ها، شعری است با عنوان «ترانه مذهبی»: «اجنبی شد حمله‌ور بر مذهب و آیین ما/ ای دریغا می‌رود هم مملکت هم دین ما/ ای جوانان وطن الیوم یوم همت است/ ای هواخواهان دین امروز روز غیرت است/ می‌رود ناموس آخر این چه خواب غفلتست/ دشمن بیگانه آمد بر سر بالین ما/ ای دریغا می‌رود هم مملکت هم دین ما... حکم آیات نجف گردید صادر الجهاد/ امر قطعی گشته صادر از مصادر الجهاد/ تا شماها یک نفر هستید قادر الجهاد....» (همان: ۴۱۳-۴۱۲).

برخلاف برخی روشنفکران دوران مشروطه که در آن روزها جدایی دین از سیاست را به عنوان یک شعار می‌دانستند. توجه ویژه‌ای به مذهب به عنوان بخشی از سیاست تأکید می‌ورزیدند. او معتقد است برای سرافرازی میهن تمام اقشار جامعه از ملی‌گرایان و دین‌گرایان باید برای ساختن ایرانی آباد و سرافراز، دست در دست هم بدهند و اختلافات و تعصب‌های بی‌جا را کنار بگذارند. بنابراین او همه جا با غرور و افتخار از اساطیر ایران نام می‌برد و گاهی اسطوره‌های ملی را همراه با اسطوره‌های مذهبی به کار می‌برد: «ای دخمه فریدون تاج کیان چه شد/ کشمیر و بلخ و کابل و هندوستان چه شد/ دریای نور و تخت جواهر نشان چه شد/ ای تخت و بخت داده به باد فنا وطن/ بی کس وطن، غریب وطن، بینوا وطن/ دریا رسید سیل فتن و امحمدا/ نبود کسی به فکر وطن و امحمدا/ در وحشت است روح ز تن و امحمدا/ ای تابع شریعت خیرالورا وطن/ بی کس وطن، غریب وطن، بینوا وطن/ آن قدرت و شجاعت و جوش و خروش کو/ شیران جنگجوی پلنگینه‌پوش کو/ جمشید و کیقباد چه شد داریوش کو/ ای جای ناز و نعمت و عز و علا وطن/ بی کس وطن، غریب وطن، بینوا وطن» (همان: ۲۴۲).

۱-۲-۲ عوامل ویرانی وطن

اشرف الدین گیلانی به خوبی متوجه شد که برای داشتن ایرانی آباد نیازمند سیاستمداران قدرتمند و دلسوز است. از این رو به انتخابات مجلس توجه ویژه‌ای نشان می‌دهد و مردم را برای انتخاب وکلای خوبی که از حقوق ملت دفاع می‌کنند، تهییج می‌کند: «پارلمان باز ببینید وکلای تازه/ بر سر کار بیاید وزرای تازه... ایها الناس ره خویش به گره ندهید/ بی سوادان را در مجلس خود ره ندهید/ محرمان

وطن از دست به ناکس ندهید/ من شما را ز وفا می‌کنم آگه، ندهید/ باید این مجلس از علم معطر گردد/ عن قریب که این دوره ورق برگردد» (همان: ۳۲۹-۳۲۸).

نسیم شمال، به دلیل اهمیتی که برای مجلس و وکلا قایل است، از مردم می‌خواهد تا وکلای لایق، عالم، رنج دیده، مردم دوست و پاک انتخاب نمایند، چرا که وکیل مجلس بد، باعث ویرانی وطن خواهد شد:

«ای وطن پروران شتاب کنید/ بهر خود فکر انتخاب کنید.../ خائنین باز اسب می‌تازند/ که چراغی جلو بیندازند/ با وکالت قمار می‌بازند.../ من به ملت صریح می‌گویم/ با زبان فصیح می‌گویم/ یک وکیل صحیح می‌جویم/ که از او رفع انقلاب کنید/ بهر خود فکر انتخاب کنید...» (همان: ۳۳۲-۳۳۱).

دومین عامل ویرانی وطن از دیدگاه سید اشرف، وجود کشورهای استعمارگر در خاک وطن است. او به همراه سایر شاعران مشروطه از زیادی خواهی دولت‌های غربی به خصوص انگلیس و روسیه آگاه بود. انگلستان از جمله کشورهای بیگانه است که در اشعار او به شدت مورد حمله قرار می‌گیرد. اشرف‌الدین انگلستان را مسبب ویرانی و مایه شومی و تباهی می‌داند. در آن روزگار به دلیل گسترش هجوم بیگانگان، جامعه ایران به دسته‌ها و گروه‌های مختلفی تقسیم شد. گروهی از انگلستان و گروهی دیگر از روسیه حمایت می‌کردند و عده‌ای هم آلمان‌پرست شده بودند. سید که با اهداف استعماری این کشورهای متجاوز آشنا بود از آن‌ها با تعبیر «فیل» یاد کرد: «خاک ایران شده ویران ز سه فیل/ روس فیل، انگلو فیل، آلمان فیل» (همان: ۴۰۴).

سید اشرف‌الدین جنگ جهانی اول را بهانه‌ای می‌دانست که کشورهای مختلف اروپایی، قسمت‌هایی از ایران را اشغال کنند. سید همواره به ایرانیان در خصوص سیاست‌های استعماری انگلستان هشدار می‌داد و خواهان ایستادگی و مقابله با این کشور بیگانه است. او نیز هم‌چون ملک الشعراء بهار و عشقی، انگلستان را منشأ شرارت، تفرقه و غارتگر منابع ایران معرفی می‌کند: «ای جوانان همتی این موقع جنگ است جنگ/ زندگی با این مدلت بهر ما ننگ است ننگ/ عرصه بر ما اهل ایران بعد از این تنگ است تنگ/ زان که کافر می‌دهد هم غسل و هم تلقین ما/ ای دریغا می‌رود هم مملکت هم دین ما» (همان: ۴۱۳).

سروده «زبان حال وطن»، تصویری است از وطن روزگار شاعر که دست خوش حوادث گردیده است، انگلستان مناطق جنوب و روس‌ها مناطق شمال ایران را تحت سلطه خود درآورده بودند. ملت ایران هم چاره‌ای جز آه و فغان و ناله و زاری نداشتند. آنان بدترین جنایات را در حق ایرانیان روا می‌داشتند و جوانان این کشور را قتل عام می‌کردند. سید در این شعر نیز مردم را به مقابله با اجنبیان دعوت و با تعبیر «غولان» از آنان یاد می‌کرد:

«ای دریغا دستخوش شد کشور کاووس کی / آه و واویلا که عمر مملکت گردید طی / جای رطل جام می، غولان نهادستند پی / جای بلبل تکیه زد زاغ و زغن خون گریه کن / ای دریغا خصم دون بیرید پستان زنان / اجنبی از بهر ما از چار سو دستک زنان / سرو و کاج و نارون گردید از خون ارغوان / زد خزان آفت به این باغ و چمن خون گریه کن» (همان: ۴۲۲).

سید در سروده «قوقولی قو» ایران را که دستخوش تجاوزات و توطئه‌های بیگانگان شده، خزان‌زده معرفی می‌کند که دیگر دلاورانی چون رستم و بهمن ندارد. او که گویی در قسمت‌هایی از این سروده‌اش به مرز ناامیدی رسیده است بر این عقیده است که از ایرانیان خواب‌زده و مست که غیرت خود را نسبت به وطن از دست داده‌اند کاری ساخته نیست هر چند در پایان، ایرانیان را تشویق می‌کند که برخیزند و با اجنبیانی که خاک وطن را اشغال کرده‌اند بجنگند: «می‌خواند خروسی به شبستان قوقولی قو / می‌گفت که ای فرقه مستان قوقولی قو / کو بهمن و کو رستم دستان قوقولی قو / آوخ که خزان زد به گلستان قوقولی قو / فریاد ز سرمای زمستان قوقولی قو / اف باد بر این زندگی و طالع منحوس / تف باد بر این غیرت و این دفتر معکوس / افسوس که تبریز شده دستخوش روس / قزوین شده جولان‌گه روسان قوقولی قو» (همان: ۱۶۵-۱۶۴).

۱-۲-۳ نوحه بر غم وطن

اشرف الدین گیلانی با لحن عامیانه و ساده خود برای از دست رفتن خاک وطن و جوانانش اندوه می‌خورد. و این‌گونه حس وطن‌پرستی خود را نشان می‌دهد. نوحه‌سرایی در فقدان جوانان، از دست رفتن مملکت، گریه بر احوال وطن با ریتم حماسی خاص، وطنیه‌های او را ممتاز کرده است: «گردیده وطن غرقه اندوه و محن وای / ای وای وطن وای / خیزید و روید از پی تابوت و کفن وای / ای وای وطن وای / کو همت و کو غیرت و کو جوش فتوت؟ / کو جنبش ملت؟ / دردا که رسید از دو طرف سیل فتن

وای/ ای وای وطن وای/ تنها نه همین گشت وطن ضایع و بد نام گمنام شد اسلام/ پژمرده شد این باغ و گل و سرو و سمن/ وای ای وای وطن وای/ بلبل نبرد نام گل از واهمه هرگز/ نرگس شده قرمز/ سرخند از این غصه سفیدان چمن وای/ ای وای وطن وای» (همان: ۷۴).

او به سبک مرثیه‌سرایی، وطن را به یوسفی تشبیه می‌کند که یعقوب‌وار بر او می‌گرید: «ای غرقه در هزارغم و ابتلا وطن/ ای در دهان گرگ اجل مبتلا وطن/ ای یوسف عزیز دیار بلا وطن/ قربانیان تو همه گلگون قبا وطن/ بی‌کس وطن، غریب وطن، بی‌نوا وطن» (همان: ۲۴۱).

او برای از دست رفتن جوانان وطن که برای او بخشی از هویت این سرزمین است هم چنین نوحه‌سرایی می‌کند: «ای جوانان وطن، نونهالان وطن، می‌رود جان وطن/ موقع دادرسی است، روز فریادرسی است» (همان: ۷۴).

تأسف او بر از دست رفتن مشروطه نیز حاکی از نگرانی عمیق شاعر و دل‌سوزی او برای وطن

است:

«رفت از دار فنا مشروطه وطن/ رحمت‌الله علی مشروطه/ مجلس فاتحه برپا سازید/ قاری خوب مهیا سازید/ از غسل شربت و حلوا سازید. این سخن را همه انشا سازید/ رحمت‌الله علی مشروطه» (همان: ۱۱۹).

پایمال شدن آرزوها و از دست رفتن روزهای خوش، آزادی و رهایی او را به مرثیه‌خوانی وا

می‌دارد:

«ای دل‌غافل بر احوال وطن خون‌گریه کن/ خیز ای غافل بر این دشت و دمن خون‌گریه کن/ آه و واویلا وطن یک تن ندارد هم‌رهی/ می‌رود از دست این شهر و وطن خون‌گریه کن/ آه و واویلا که ایران شد ز کف واملتا!! زین تعدی‌ها رعیت شد تلف واملتا!» (همان: ۱۱۷).

او اغلب از وطن با واژه «مادر» یاد می‌کند و غم و اندوه خویش را از غارت شدن اموال و سرمایه ملی بیان کرده است و به دلیل این مصیبت، همه، به‌ویژه نوجوانان کشور را ماتم‌زده دانسته است و وطن را بی‌یارو یاور می‌داند: «عریان ز چیست پیکرت ای مادر عزیز؟!/ کول لعل و گنج گوهرت، ای مادر عزیز؟!/ شد خاک تیره بسترت ای مادر عزیز!/ نوباوگان تو ز غمت در عزا وطن/ مادر بین عروس وطن بی‌جهاز شد/ آخر به طعنه دست اجانب دراز شد/ هر شقه ات نصیب پلنگ و گراز شد/ ای خاک

تو جواهر لعل و طلا وطن / بیکس وطن، غریب وطن، بینوا وطن / عریان ز چیست پیکرت ای مادر عزیز؟!» (همان: ۲۴۱).

۱-۳-۱ مفهوم وطن در ادبیات دفاع مقدس

انقلاب و جنگ هشت ساله فضایی را ایجاد کرد که توجه به وطن در شعر دفاع مقدس از گسترده‌ترین ویژگی‌های شعری گردد. در جنگ و دفاع موضوع اقلیم، آب و خاک و وطن همیشه اهمیت داشته است و از عوامل تحریض و تحریک به حساب می‌آمده و به همین دلیل، وطن دوستی در شعر دفاع مقدس بسامد زیادی دارد.

۱-۳-۲ مفهوم وطن در شعر قیصر امین‌پور

امین‌پور، مفاهیم متعددی از وطن را در شعرهای خود به کار برده است. او پرورش‌یافته بخشی از خاک سرزمینی است که مصیبت جنگ را کشیده است و از این نظر مفهوم وطن در شعرهایش ویژگی‌های خاصی دارد، البته باید به این نکته اشاره کرد که امین‌پور زبان نرم و ملایمی دارد و به عکس بسیاری از شاعران دفاع مقدس اندیشه‌هایش حالت حماسی و یا تهاجمی ندارد.

۱-۳-۳ وطن اقلیمی

قیصر پرورش‌یافته روستای گتوند دزفول است، او اگر چه سال‌ها دور از محل تولد خود زیسته اما سخت به دیدنش مشتاق است و روزهای خوش بودن در آنجا را از یاد نمی‌برد. این دوست داشتن به حدی است که شاعر دلش می‌خواهد هنگام مهاجرت به تهران روستای خود را با خود ببرد: «دل‌می - خواست همه روستا را توی خورجین پدرم بگذارم و به شهر ببرم / من دوست داشتم مثل کوچه‌های روستا باشم / مثل کوچه‌ها در روستا بیچم، دور بزنم و محله‌ها را به هم پیوند بدهم / دوست داشتم مثل کوچه‌ها باشم و در روستا بمانم / مثل جاده که از روستا بیرون می‌رفت» (امین‌پور، ۱۳۸۹: ۳۴).

شاعر امکانات رفاهی و پیشرفت شهر را تقبیح می‌کند و همان سادگی روستا را می‌پسندد:

«من دل‌می خواهد / دستمالی خیس / روی پیشانی تبار بیابان بکشم / دستمالم را اما افسوس /

نان ماشینی / در تصرف دارد / آبروی ده ما را بردند» (همان: ۳۷).

او هیچ‌گاه تصویرهای ساده وطن کوچکش را فراموش نمی‌کند: «خوب یادم هست من از

دیرباز / باز جان می‌گیرد آن تصویر، باز / گرگ و میش صبح پیش از هر طلوع / قامت مرد دروگر در رکوع /

خوشه‌ها را با نگاهش می‌شمرد/ داس را در دست گرمش می‌فشرد/ قطره قطره خستگی را می‌چشید/ دست بر پیشانی دل می‌کشید» (همان، ۱۳۸۶: ۵۴).

وی در موشک‌باران شهرش «دزفول» از این وطن کوچک دوباره یاد می‌کند:

«می‌خواستم/ شعری برای جنگ بگویم/ شعری برای شهر خودم - دزفول- دیدم که لفظ ناخوش موشک را/ باید به کار برد/ اما/ موشک/ زیبایی کلام مرا می‌کاست/ گفتم که بیت ناقص شعرم/ از خانه‌های شهر که بهتر نیست/ بگذار شعر من هم/ چون خانه‌های خاکی مردم/ خرد و خراب باشد و خون‌آلود.../ گفتم: در شهر ما/ دیوارها دوباره پر از عکس لاله‌هاست/ اینجا/ وضعیت خطر گذرا نیست/ آژیر قرمز است که می‌نالد/ تنها میان ساکت شب‌ها/ بر خواب ناتمام جسدها/ اینجا دیوار هم/ دیگر پناه پشت کسی نیست...» (همان، ۱۳۸۹: ۳۰-۲۹).

۱-۳-۴ وطن اعتقادی-آرمانی

امین‌پور که نگاه مذهبی معتدلی دارد با توجه به مفهوم امت اسلامی، مرزهای بین کشورها را نامفهوم می‌شمارد. همچنین او به دلیل نگاه جهانشمول نسبت به سایر کشورها نیز چنین حسی را دارد و معتقد است که مرزها در بین قلب‌ها ایجاد نشده است: «در میان آفتاب و دل/ مرز مشترک کجاست؟/ چشم‌های من/ میزبان نقشه‌هاست/ نقشه‌ها و مرزهای رو به‌رو/ مرزهای درد، آرزو/ مرزهای مبهم خیال/ مرزهای ممکن و محال/ نقشه‌های فاصله/ مرزهای خاکی و غریب/ بین آفتاب و دل کشیده‌اند/ مرزهای شرقی دلم کجاست؟/ چشم‌های من/ میزبان نقشه‌هاست/ کوه‌ها/ روی نقشه سر به اوج می‌زنند/ رودها/ روی نقشه موج می‌زنند/ مرزهای بین آفتاب و دل/ ناگهان خراب می‌شوند» (همان، ۱۳۸۸: ۲۰-۱۹).

او در شعر زیر علاوه بر گسترانیدن مرزهای وطن آرمانی خود فراتر از زمین، انسان نوعی را نیز بخشی از هویت خود می‌داند: «این منم در آینه یا تویی برابرم؟/ ای ضمیر مشترک، ای خود فراترم! در من این غریبه کیست؟ باورم نمی‌شود/ خوب می‌شناسمت، در خودم که بنگرم.../ ای فزون‌تر از زمان دور پادشاهی‌ام/ ای فراتر از زمین، مرزهای کشورم!» (همان، ۱۳۸۷: ۳۸).

۱-۳-۵ وطن دوستی

امین‌پور در شعرهایش دریچه‌ای از عشق به وطن می‌گشاید تا حس وطن دوستی‌اش را تعریف کند. او در غزلی زیبا این‌گونه وطنش را همچون معشوقه‌ای مورد تغزل قرار می‌دهد: «هر چند که دلتنگ‌تر

از تنگ بلورم/ با کوه غمت سنگ تر از سنگ صبورم/ اندوه من انبوه تر از دامن الوند/ بشکوه تر از کوه دماوند غرورم/ بگذار به بالای بلند تو بیالم/ کز تیره نیلوفرم و تشنه نورم» (همان، ۱۳۸۶: ۵۴).

او این عشق را نشان دادن مصائب و مصیبت‌هایی که این سرزمین و ملتش به دوش کشیده‌اند، نشان می‌دهد. در اشعارش، حکایت درد و رنج مردم از درد وطن جدا نیست. سرنوشت وطن سرنوشت شاعر است و شعر درد وطن و مردمش را درد خود می‌داند. از این رو هر وقت غم به سراغ وطن و ملت می‌آید، شاعر نیز با او هم ناله می‌شود و اشک و خشم را در هم می‌آمیزد: «می‌خواستم/ شعری برای جنگ بگویم/ شعری برای شهر خودم - دزفول- دیدم که لفظ ناخوش موشک را/ باید به کار برد/ اما/ موشک/ زیبایی کلام مرا می‌کاست/ گفتم که بیت ناقص شعرم/ از خانه‌های شهر که بهتر نیست/ بگذار شعر من هم/ چون خانه‌های خاکی مردم/ خرد و خراب باشد و خون‌آلود/ باید که شعر خاکی و خونین گفت/ باید که شعر خشم بگویم/ شعر فصیح فریاد» (همان، ۱۳۸۹: ۳۰-۲۹).

در شعر امین‌پور میزان قابل توجهی تعابیر و تصاویر خاص حاصل از ویرانی‌ها و خرابی‌های جنگ است که یادآور مصائب وطن است: «خفاش‌های وحشی دشمن، حتی ز نور روزنه بیزارند/ باید تمام پنجره‌ها را با پرده‌های کور بپوشانیم» (همان: ۳۱-۳۰).

در دویستی زیر نیز شاعر به ترسیم فضای ملموسی از وضعیت آن روزهای شهرهای ویران و جنگ‌زده میهن می‌پردازد: «موسیقی شهر بانگ «رودارود» است/ خنیاگری آتش و رقص دود است/ بر خاک خرابه‌ها بخوان قصه جنگ/ از چشم عروسکی که خون‌آلود است» (همان: ۱۱۱).

۱-۳-۵ مبارزه در راه وطن

در ایران و با شروع جنگ که پس از اندک زمانی از وقوع انقلاب روی داد، قیصر با روحیه‌ای پرشور و در امتداد همان مشخصه‌های آرمانی، شعر را به عنوان سلاح خویش برمی‌گزیند و با واژگان شعر خود، به تهییج مخاطبان جنگ‌زده خویش، تحریک حس دین‌خواهی و وطن‌دوستی آنان و هم‌چنین تقدیس گروه‌های مبارز اعم از ارتش، سپاه و بسیج می‌پردازد: «جنگ است بیا که جانفشانی بکنیم/ کاری چو حماسه جاودانی بکنیم/ آن‌سان به تن دشمن خود زخم زینم/ کز روزن زخم دیده‌بانی بکنیم» (همان، ۱۳۸۹: ۱۲۸).

در رباعی زیر، صبغه‌های میدین رزم و نبرد، ترغیب و تقویت رزمندگان و تحقیر خصم و ترسیم شکوه و عظمت و استقامت و پایداری جنگاوران چشمگیر است: «زین تیغ که از صخره و آهن

گذرد/ وز رشته موی و پشم سوزن گذرد/ چندان به تن دشمن خود زخم زنیم/ تا آن که نسیم از تن دشمن گذرد» (همان، ۱۳۸۸: ۷۶).

مقایسه مفهوم وطن در ادبیات مشروطه و ادبیات دفاع مقدس

وطن از مفاهیم مشترک در شعر هر دو دوره است. در هر دو دوره شاعران توجه ویژه‌ای به مبحث وطن داشته‌اند. البته تفاوت جهان‌بینی شاعران عصر مشروطه و دفاع مقدس در نگاه آنها به این مقوله بسیار تأثیرگذار بوده است.

هر پنج شاعر معرفی شده در این پژوهش، مفهوم وطن را به صورت گسترده در شعر خود به کار گرفته‌اند. در شعر این شاعران وطن‌دوستی، توجه به عوامل آبادی و نابودی وطن، مبارزه با استبداد داخلی و استعمار خارجی از مفاهیم مشترک بین آنان است. در شعر اشرف‌الدین گیلانی توجه به مفهوم وطن اسلامی نمود بیشتری دارد. در شعر همه شاعران تا حدودی اساطیر ملی و تاریخی به کار رفته است اما بیش از همه ملک‌الشعرای بهار و میرزاده عشقی از آن سود برده‌اند. به طور کلی اشتراکات فکری در مفهوم آزادی در بین شاعران عصر مشروطه بسیار زیاد است.

در شعر دفاع مقدس، وطن در مفهوم وطن اقلیمی، وطن آرمانی، وطن اعتقادی، وطن اسلامی، توجه به اساطیر و عشق به وطن دیده می‌شود. وطن اقلیمی در بین شاعران نمود بیشتری دارد. امین‌پور توجه بیشتری نسبت به این مفهوم داشته‌اند. وطن اسلامی که گاه با وطن اعتقادی در هم آمیخته می‌شود هم در شعر شاعران این دوره مشترک است. خاص نشان نمی‌دهد. در شعر شاعران این دوره وطن آرمانی هم متبلور می‌شود که بیشتر به مشترکات انسانی تکیه دارد و در شعر امین‌پور مشخص‌تر است. نگاه امین‌پور به این دنیای آرمانی همراه با نوعی بینش مذهبی است. وطن‌دوستی و عشق به وطن نیز از مشترکات مهم شاعران این دوره است.

به طور کلی شاعران مشروطه و دفاع مقدس در مبحث وطن اشتراکات فکری بیشتری دارند که نشان از توجه ویژه ایرانیان نسبت به سرزمین خود است.

نتیجه‌گیری:

مسئله مهم وطن از عصر مشروطه جایگاه ویژه‌ای در ادبیات فارسی یافته‌اند و در هر عصری به فراخور دوره خود، این مفهوم ارزشمند در شعر شاعران تجلی یافته است.

وطن در شعر دوره مشروطه یکی از مهم‌ترین مباحث شعر فارسی است، به گونه‌ای که برای اولین بار شعر وطنی در ادبیات فارسی سر بر می‌آورد.

در شعر سید اشرف گیلانی وطن با مفاهیم وطن ایرانی-اسلامی، عوامل ویرانی وطن و نوحه بر غم وطن خود را نشان می‌دهد در حقیقت شعر سید اشرف الدین گیلانی، وطن ایرانی مورد ارج و احترام است که شاعر با افتخار به تاریخ گذشته ایران و زبان فارسی، توجه به دین زرتشت و زبان پهلوی و همچنین مخالفت با اقوام مهاجم آن را نشان می‌دهد. از دیگر مفاهیم وطن در شعر شاعران مشروطه وطن اسلامی و مجموع وطن ایرانی-اسلامی است و عشق به وطن که در سرتاسر دیوانش موج می‌زند. در شعر سید اشرف الدین گیلانی وطن در اولویت اول است. در اشعارش وطن آرمانی همراه با انتقاد از عوامل داخلی و خارجی که این وطن آرمانی را به تباهی کشیده‌اند نشان داده می‌شود. عشق به وطن و نگاه نوستالوژیک به آن از دیگر مفاهیم پرکاربرد آثار سید اشرف الدین گیلانی است.

در ادبیات دفاع مقدس، شاعران به اهمیت مفهوم وطن در موقعیت جنگ پی بردند و از آن استفاده مناسب کردند. در شعر همه شاعران این دوره توجه به مفهوم وطن دیده می‌شود. امین‌پور وطن را به دو بخش وطن اقلیمی و وطن اعتقادی-آرمانی تقسیم می‌کند. از دیگر جلوه‌های مفاهیم وطن در شعر او وطن دوستی و مبارزه در راه آن است. وطن دوستی نیز از جلوه‌های بارز اشعار قیصر امین پور است. در شعر شاعران ادبیات دفاع مقدس مفهوم وطن به سه بخش وطن آرمانی، وطن اعتقادی و وطن انسانی تقسیم می‌شود. البته همچنین به اساطیر هم توجه نشان می‌دهد. شاعر با یادکرد شرایط وطن سمت و سویی تازه به این مفهوم در شعر خود می‌بخشد. نوستالوژی و وطن دوستی بخشی دیگر از مفاهیم متعدد وطن در شعر امین پور است. وی در اشعار خود به ستایش وطن بر می‌خیزد که البته این ستایش تنها از دیدگاه مذهبی است. و توجه ویژه‌ی وی را به وطن و حس وطن پرستی را بیان می‌دارد.

پیشنهادها

تطبیق و مقایسه مفاهیم متعدد در ادبیات مشروطه و دفاع مقدس که صد سال با یکدیگر فاصله دارند اما از بسیاری جهات به هم نزدیکند، پژوهشی شیرین و کاری لذت‌بخش است. پیشنهاد می‌شود که برای ادا شدن حق مطلب تنها یک موضوع یا مفهوم در یک پژوهش مورد بررسی قرار گیرد. پیشنهاد دیگر ما در این تحقیق، همکاری بیشتر مراکز مرتبط به آثار دفاع مقدس با

پژوهشگران است چرا که یافتن منابع مناسب برای ادبیات دفاع مقدس به دلیل عدم همکاری این سازمان‌ها بسیار سخت است.

منابع:

- آجودانی، ماشاءالله (۱۳۸۶)، مشروطه ایرانی، تهران: اختران.
- آجودانی، ماشاءالله (۱۳۸۲)، یا مرگ یا تجدد (دفتری در شعر و ادب مشروطه)، تهران: نشر اختران.
- آدمیت، فریدون (۱۳۴۰)، فکر آزادی و مقدمه نهضت مشروطیت، تهران: روشنگران.
- اکبری بیرق، حسن (۱۳۷۹)، مبانی فکری ادبیات مشروطه، تهران: انتشارات پایا
- امین‌پور، قیصر (۱۳۸۸)، آینه‌های ناگهان: گزیده شعرهای ۶۴ تا ۷۱، چاپ پانزدهم، چاپ اول ۱۳۷۲، تهران: افق.
- (۱۳۸۹)، تنفس صبح: گزیده دو دفتر شعر «تنفس صبح» و «در کوچه آفتاب»، چاپ ششم، چاپ اول ۱۳۶۷، تهران: سروش.
- (۱۳۸۷)، دستور زبان عشق: شعرهای ۸۰ تا ۸۵، چاپ نهم، چاپ اول ۱۳۸۶، تهران: مروارید.
- (۱۳۸۴)، سنت و نوآوری در شعر معاصر، چاپ دوم، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- (۱۳۸۶)، گل‌ها همه آفتابگردانند، چاپ هشتم، چاپ اول ۱۳۸۱، تهران: مروارید.
- بصیری، محمداصادق (۱۳۸۸)، سیر تحلیلی شعر مقاومت در ادبیات فارسی، جلد ۱، از آغاز تا عصر پهلوی، کرمان: انتشارات دانشگاه شهید باهنر.
- ترابی، ضیاءالدین (۱۳۸۴)، شکوه شقایق (نقد و بررسی شعرهای دفاع مقدس)، قم: نشر سماء.
- رمضان‌نرگسی، رضا (۱۳۹۳)، تبیین جامعه‌شناختی انقلاب مشروطه، کوششی در تحلیل تغییرات اجتماعی تاریخ معاصر مشروطه، تهران: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.

سنگری، محمدرضا (۱۳۸۰) نقد و بررسی ادبیات منظوم دفاع مقدس ج ۱ (ادبیات پایداری در اسلام و در ایران)، تهران: نشر پالیزان.

سنگری، محمدرضا (۱۳۸۰)، نقد و بررسی ادبیات منظوم دفاع مقدس، ج ۲ (آفاق شعر دفاع مقدس، ویژگی‌های کلی شعر دفاع مقدس)، تهران: نشر پالیزان.

سنگری، محمدرضا (۱۳۸۰)، نقد و بررسی ادبیات منظوم دفاع مقدس، ج ۳ (تمایل سبک‌شناسانه، بررسی قالب‌ها و گزینش نمونه‌ها)، تهران: نشر پالیزان.

شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۸۰)، ادوار شعر فارسی از مشروطیت تا سقوط سلطنت، تهران: نشر سخن.

کاظمی، محمد کاظم (۱۳۹۰)، ده شاعر انقلاب، تهران: انتشارات سوره مهر.

کافی، غلام‌رضا (۱۳۸۹)، شناخت ادبیات انقلاب اسلامی، تهران: بنیاد حفظ آثار و ارزش‌های دفاع مقدس.

کاکایی، عبدالجبار (۱۳۸۵)، بررسی تطبیقی موضوعات پایداری در شعر ایران و جهان، تهران: نشر پالیزان.

کسروی، احمد (۱۳۸۴)، تاریخ مشروطه ایران، چاپ پنجم، چاپ اول ۱۳۷۸، تهران: صدای معاصر.
گیلانی، سید اشرف‌الدین (۱۳۷۱)، کلیات جاودانه سید اشرف‌الدین گیلانی، به کوشش حسین نمینی، چاپ دوم، تهران: اساطیر.

گیلانی، سید اشرف‌الدین (۱۳۷۵)، کلیات سید اشرف‌الدین گیلانی، با مقدمه و کوشش احمد اداره‌چی گیلانی، تهران: مؤسسه انتشارات نگاه.

یاقتی، محمد جعفر (۱۳۹۳)، کلیات تاریخ ادبیات فارسی، تهران: مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی.

Sources:

Ajoudani, Mashaallah (۲۰۰۷), Iranian Constitution, Tehran: Akhtaran.

Ajoudani, Mashaallah (۲۰۰۳), or Death or Modernity (a book on constitutional poetry and literature), Tehran: Akhtaran Publishing.

Adamit, Fereydoun (۱۳۴۰), The Thought of Freedom and the Introduction to the Constitutional Movement, Tehran: Roshangaran.

Akbari Biragh, Hassan (۲۰۰۰), Intellectual Foundations of Constitutional Literature, Tehran: Paya Publications

Aminpour, Qaisar (۲۰۰۹), Sudden Mirrors: Excerpts from Poems ۶۴ to ۷۱, Fifteenth Edition, First Edition ۱۹۹۳, Tehran: Ofogh.

,(۲۰۱۰) -----Morning Breathing: Selection of two books of poetry "Morning Breathing" and "In the Sun Alley", sixth edition, first edition ۱۹۸۸, Tehran: Soroush.

,(۲۰۰۸) -----The Grammar of Love: Poems ۸۰ to ۸۵, Ninth Edition, First Edition ۲۰۰۷, Tehran: Morvarid.

,(۲۰۰۵) -----Tradition and Innovation in Contemporary Poetry, Second Edition, Tehran: Scientific and Cultural Publications.

,(۲۰۰۷) -----Flowers Are All Sunflowers, Eighth Edition, First Edition ۲۰۰۲, Tehran: Morvarid.

Basiri, Mohammad Sadegh (۲۰۰۹), Analytical Course of Resistance Poetry in Persian Literature, Volume ۱, From the Beginning to the Pahlavi Era, Kerman: Shahid Bahonar University Press.

Torabi, Zia-ud-Din (۲۰۰۵), Shokoo Shaghayegh, "Critique and Study of Sacred Defense Poems", Qom: Sama Publishing.

Ramazan Nargesi, Reza (۲۰۱۴), Sociological explanation of the Constitutional Revolution, an attempt to analyze the social changes in the contemporary history

of the Constitution, Tehran: Publications of the Imam Khomeini Educational and Research Institute.

Sangari, Mohammad Reza (۲۰۰۱) Critique of the Poetry Literature of the Holy Defense Volume ۱ (Sustainability Literature in Islam and in Iran), Tehran: Palizan Publishing.

Sangari, Mohammad Reza (۲۰۰۱), Critique of the Poetry Literature of the Holy Defense, Volume ۲ (Horizons of Holy Defense Poetry, General Characteristics of Holy Defense Poetry), Tehran: Palizan Publishing.

Sangari, Mohammad Reza (۲۰۰۱), Critique of the Poetry Literature of the Holy Defense, Volume ۳ (Stylistic tendency, study of forms and selection of samples), Tehran: Palizan Publishing.

Shafiei Kadkani, Mohammad Reza (۲۰۰۱), Persian Poetry Periods from Constitutionalism to the Fall of the Monarchy, Tehran: Sokhan Publishing.

Kazemi, Mohammad Kazem (۲۰۱۱), Ten Poets of the Revolution, Tehran: Surah Mehr Publications.

Kafi, Gholamreza (۲۰۱۰), Understanding the Literature of the Islamic Revolution, Tehran: Foundation for the Preservation of the Relics and Values of the Sacred Defense.

Kakai, Abdoljabar (۲۰۰۶), A Comparative Study of Sustainability Issues in Iranian and World Poetry, Tehran: Palizan Publishing.

Kasravi, Ahmad (۲۰۰۵), The Constitutional History of Iran, Fifth Edition, First Edition, ۱۹۹۹, Tehran: Contemporary Voice.

Gilani, Seyyed Ashraf al-Din (۱۳۷۱), The Immortal Generalities of Seyyed Ashraf al-Din Gilani, by the efforts of Hussein Namini, Second Edition, Tehran: Myths.

Gilani, Seyyed Ashraf al-Din (۱۳۷۵), Generalities of Seyyed Ashraf al-Din Gilani, with introduction and efforts by Ahmad Baradachchi Gilani, Tehran: Negah Publishing Institute.

Yahaghi, Mohammad Jafar (۲۰۱۴), Generalities of the History of Persian Literature, Tehran: Center for Research and Development of Humanities.

